

(повне найменування вищого навчального закладу)

(повне найменування інституту/факультету)

(повна назва кафедри)

бакалавра

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: «Особливості прояву лідерських якостей в юнацькому віці»
«Features of manifestation of leadership qualities in youth»

Виконав (ла): студент(ка) заочної форми навчання
напряму підготовки 6.030102 Психологія

Осипова Марія Георгіївна

(ПИБ)

Керівник д.психол.н., проф. Чачко С.Л. _____

(підпис)

Рецензент к.психол.н., доц. Кириченко О.М.

(підпис)

№ ____ від ____ . ____ . 2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою
ECTS, бали)

Родіна Н.В.

(підпис)

Кіреєва З.О.

(підпис)

Одеса – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ПРОЯВУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	6
1.1. Психологія юнацького віку.....	6
1.1.1. Поняття юнацький вік і його вікові характеристики.....	6
1.1.2. Психологічний розвиток особистості в юнацькому віці	11
1.2.Поняття і теорії лідерства і лідера.....	14
1.3.Лідерські якості особистості.....	21
1.4.Особливості прояву лідерських якостей в юнацькому віці	24
Висновки до розділу.....	28
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	31
2.1. Обґрунтування методів та методик дослідження прояву лідерських якостей в юнацькому віці.....	31
2.2. Результати прояву лідерських якостей та їх порівняльний аналіз	34
Висновки до розділу.....	58
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	65

ВСТУП

Актуальність дослідження. Процеси соціально-економічних і культурних перетворень, що відбуваються в сучасному суспільстві, їх динамічність, впливають на вимоги, що пред'являються до особи. Суспільство потребує індивідів, здатних по-новому поглянути на рішення насущних проблем, вести за собою. У зв'язку з цим особливу значущість набуває вивчення проблем лідерства в юнацькому віці як в періоді формування і прояву основ лідерського потенціалу, що розкривається згодом в дорослому житті.

Молодий лідер - майбутнє сучасної України, тому особливо актуально розвивати лідерські якості в юнацькому віці, адже саме в цьому віці молода людина здатна мислити вільно, творчо, створювати щось нове і вести за собою.

Юнацтво - переломний момент в розвитку особистості, коли виникає актуальна потреба самореалізації, у тому числі і в лідерській діяльності. Відповідальні і складні завдання, що стоять перед індивідом в юнацькому віці, вимагають активності самого суб'єкта, уміння взяти відповідальність на себе, чітко визначати цілі, розуміти і приймати себе і інших, формулювати свої думки, використовувати різні точки зору. Таким чином, правомірно стверджувати, що проблема формування готовності до лідерської діяльності в юнацькому віці є актуальною.

Вчені, психологи та педагоги і сьогодні привертають увагу до проблеми лідерства, над якою так чи інакше працювали багато дослідників. Зокрема, широко відомі праці І.П. Волкова, Н.С. Жеребової, І.С. Кона, Р.Л. Кричевського, Є.С. Кузьмін, Б.Д. Паригіна, Л.І. Уманського. Багато праць емпіричного характеру з проблеми лідерства накопичені за кордоном. Її досліджували Дуглас Мак-Грегор, Курт Левін, Поль Херсі, Бернс Мітчел, Роберт Хаус, Д.Гоулман, Н. Тічі, С. Дроттер, Р. Чаран і багато інших.

Природа, специфіка, функції, типологія лідерства як форми неофіційного керівництва досліджуються в роботах О.Ф. Ануфрієва,

В.І.Зацепіна, Т.М. Мальковської. Формування мотивації лідерства згідно вікового підходу у вивченні онтогенезу особи досліджували Л.І. Божович, Д.Б. Ельконін, С.В. Походенко. Проблему виховання лідерів, створення умов для розвитку лідерських здібностей і формування соціально-активної особи розглядали такі відомі педагоги і психологи, як І.Д. Бех, І.П. Іванов, А.М.Лутошкин, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, Л.І. Новікова.

В Україні проблеми вікового і індивідуального становлення і розвитку особистості в юнацькому віці досліджували Г.С. Костюк, П.Р. Чамата, Л.І.Божович, М.Й. Боришевський; у ХХІ ст. - С.Д. Максименко, М.Л. Смульсон, Н.Ю. Максимова, І.Ф. Манілов, Т.Я. Рябовол, Л.А. Філоненко, Я.О. Гошовський, З.С. Карпенко та ін. Проблему розвитку лідерських якостей старшокласників активно досліджували О. Косенчук, В. Ягоднікова, в студентському віці - О. Зоріна, Л. Кайдалова.

Між фахівцями, теоретиками і практиками, досі триває суперечка на тему: «лідерами народжуються» або ж «лідерами стають». Так, деякі з них можуть переконати нас у тому, що хтось, поза сумнівом, від народження має деяку «екстраординарну особливість», яка робить його лідером, тоді як інші переконані, що за умови певного правильного поєднання освіти, підготовки і досвіду, що мається, лідера можна «створити» і сформувати.

Склалося певне протиріччя: попри те, що вивченню етапів, структури, особливостей лідерства завжди приділялася велика увага в психолого-педагогічній літературі, надійних засобів діагностики і визначенні лідерських якостей як і раніше недостатньо.

Мета дослідження полягає в теоретичному і практичному вивченні особливостей прояву лідерських якостей в юнацькому віці.

Для досягнення поставленої мети були поставлені наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз літератури з проблеми лідерства у роботах вітчизняних та зарубіжних вчених.
2. Визначити психологічні особливості особистості в юнацькому віці.

3. Виявити особливості лідерських якостей в юнацькому віці.

Об'єкт дослідження - соціально-психологічні особливості особистості в юнацькому віці.

Предмет дослідження - лідерські якості особистості в юнацькому віці.

Методи дослідження. Теоретико-методологічний аналіз психологічної літератури по заявленій проблематиці; порівняння і узагальнення теоретичних даних; систематизація матеріалу. Емпіричні методи, що включають тестування: методика «Q-сортировка», методика «КОС», методика «Самооцінка лідерства», методика Рене Жиля. Методи обробки даних: кількісний аналіз з використанням методів математичної статистики і якісний аналіз результатів дослідження.

Структура роботи. Дипломна робота викладена на 70 сторінках, складається з вступу, двох розділів теоретичного та емпіричного з висновками, загальних висновків, списку використаної літератури.

ВИСНОВКИ

1. В процесі теоретичного дослідження зарубіжної та вітчизняної літератури розглянуто підходи до визначення лідерства і виділені теорії, що історично склалися. Це теорії рис лідерства, поведінкові, ситуаційні та системні теорії лідерства, у XXI ст. лідерство почали розглядати з позиції емоційного інтелекту та ціннісних теорій. Однак на сьогодні тривають дослідження по усіх вище перелічених напрямках, оскільки жодна з груп теорій не вичерпала повністю свого резерву.

Таким чином лідерство - це складний соціальний феномен, пояснення якого, на наш погляд, неможливе у рамках однієї теорії, а найоб'єктивніше розглядається при синтезі різних концепцій.

Згідно комплексної концепції, лідерство - це результат взаємодії членів малої групи в конкретний часовий проміжок, на який робить вплив як наявність тих або інших якостей або їх сукупність у її членів, так і їх прояв в конкретній ситуації, а також взаємний вплив наявних якостей в конкретній ситуації.

2. При визначенні вікового періоду юнацького віку обрано періодизацію І.С.Кона. Згідно з нею юнацький вік визначається як період від 14-15 до 23-25 років. При цьому виділяємо період ранньої і пізньої юності.

У наш час дорослішання і входження в нову роль в суспільстві вимагає від сучасного юнака володіння якостями, що дозволяють вирішувати різні завдання, на шляху до досягнення мети. У затребуваній моделі особистості лідера визначають такі якості: наявність і застосування організаторських здібностей, висока адаптованість до різних умов та вимог, здатність до співпраці, відповідальність і вимогливість до себе і до інших, здатність своєчасно, самостійно приймати рішення, ініціативність, стресостійкість, наполегливість і т. д. Тому очевидно, що лідерський потенціал і лідерські якості необхідно розвивати, а юнацький вік, згідно з теоретичним аналізом, це найбільш сприятливий період для виховання необхідних якостей, таких як самосвідомість, самовиховання, самооцінка.

3. Для визначення прояву особливостей лідерських якостей в юнацькому віці проведено емпіричні дослідження серед юнацького віку та порівняльний аналіз за різними віковими групами, а саме проаналізовано чотири групи в кожній по тридцять осіб, в таких вікових категоріях: підлітковий вік, ранній юнацький вік, пізній юнацький вік і дорослі.

Порівняльний аналіз даних в групах підліткового і раннього юнацького віку показав за методикою Рене Жиля значимі відмінності за шкалою реакція на фрустрацію у взаємодіях, а саме нейтральне відношення, що обумовлено твердішою соціальною і громадською позицією раннього юнацького віку, більшою самостійністю, упевненістю в собі, пануванням і переважанням над підлітковим віком.

Зіставляючи аналіз даних в групах підліткового і пізнього юнацького віку, виявлено значимі відмінності за методикою Рене Жиля по шкалі реакція на фрустрацію у взаємодіях за критеріями активно-агресивного прояву і високо значимі відмінності в нейтральному прояві. Активно-агресивний прояв серед підлітків обумовлений інстинктивно-емоційним відреагуванням, у зв'язку з невпевненістю і не умінням комунікувати, не знанням адекватних способів взаємодії, при цьому агресивність так само обумовлена фізіологічними процесами природного характеру. Високо значимі нейтральні відмінності, по відношенню підлітків до пізнього юнацького віку, обумовлені розумінням ієрархії і статусу, а так само прагненням до ідентифікації зі старшими і бажанням бути прийнятим у дорослих компаніях.

Дослідивши і обробивши дані таких категорій як рання юність і дорослі, отримано наступні значимі відмінності по декількох шкалах. У методиці «Q-сортировка» показники високо значимі за шкалою залежність, у зв'язку з неможливістю ще в юнацькому віці самостійно забезпечувати свою життєдіяльність, а так само нести за себе повну відповідальність. При цьому значимі відмінності проявилися в комунікативних здібностях за методикою «КОС», що обумовлено і проявляється у раннього юнацького віку в особливій потребі спілкування з однолітками і участю в різноманітних

молодіжних організаціях, клубах і неформальних групах. І це підтверджується значимими відмінностями за методикою Рене Жиля в шкалі прагнення до спілкування в групі.

Під час порівняльного аналізу груп пізній юнацький вік і дорослі, навпаки проявилися значимі відмінності за шкалою нетовариськості в методиці «Q-сортировка», що підтверджує теоретичний аналіз і відповідає нормативній кризі ідентичності в цьому віці, пов'язаній з рефлексією, самоаналізом, визначенням спрямованості особистості і пошуку сенсу життя.

У даних, які отримані за методикою «Самовизначення лідерських якостей», значимих відмінностей не виявлено в жодній з досліджуваних груп, оскільки самооцінка лідерських якостей може викривлятися у невідповідності з реальними проявами, а суб'єктивним уявленням про себе.

Для визначення особливостей прояву лідерських якостей по нашій цільовій аудиторії, юнацькому віку, проведено аналіз даних раннього і пізнього юнацького віку, результати якого показали досить цікаві показники спрямованості особистості у цьому віці. Порівняльний аналіз показав значимі відмінності за методикою Рене Жиля, з одного боку, за шкалою відношення до матері, що обумовлено потребою у цьому віці в емоційній близькості і підтримці, схваленні і прийнятті таким яким ти є. З іншого боку показник значимих відмінностей в цій методиці за шкалою прагнення до домінування і лідерства в групі, який свідчить про потребу особистості в домінуванні, престижі, репутації, успіху, статусі, досягненнях, автономії і свободі.

За результатами нашого дослідження ми можемо відмітити, що юнацький вік, на відміну від підліткового, обирає більш нейтральні реакції у взаємовідносинах, поведінка менш активно-агресивна, у зв'язку з розумінням ієрархії і статусів в соціумі, більше навичок комунікації і спрямованості на адекватне реагування, виражено прагнення до спілкування і належності до групи. При цьому в ранньому юнацькому віці відмічена залежність від батьків (матері), у зв'язку з усвідомленням ще неможливості самостійно забезпечувати себе, а також нести за себе повну відповідальність і

обумовлено потребою в вірі, підтримці, схваленні і прийнятті таким, який ти є. Пізній юнацький вік більше проявляється в нетовариськості у зв'язку з кризою ідентичності в цьому віці, яка пов'язана з рефлексією, самоаналізом, визначенням спрямованості особи, пошуком професійного напрямку і сенсу життя. І як показали результати саме в юнацькому віці виражено прагнення до домінування і лідерства в групі, яке свідчить про потребу особистості в перевазі, престижі, репутації, успіху, статусі, досягненнях, автономії і свободі, досягненню яких сприяють розвиток і прояв лідерських якостей.

Таким чином за результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що саме юнацький вік - це безперечно один з найсприятливіших періодів для розвитку і прояву лідерських якостей, які розвиваються у фізіологічному, соціальному і психологічному аспектах. Різноманітність і амбівалентність цих проявів сприяє розвитку і вдосконаленню в особистості самосвідомості, самодостатності і цілісного образу-Я. Це стане сприятливим чинником досягнення успіхів в майбутньому, просуванні в кар'єрному зростанні, визначенні статусу, становленні і саморозвитку, володінні достатком у забезпеченні життєдіяльності, надбанні гармонійних взаємовідносин і щасливого життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ананьев Б.Г. К постановке проблемы развития детского самосознания / Б.Г. Ананьев. – // Избр. психол. труды. – М.: Педагогика, 1980. – 271 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева - М.: Аспект-Пресс. – 2005. – 376 с.
3. Андриянченко Е.Г. Теоретический анализ проблемы лидерства в зарубежной социальной психологии / Е.Г. Андриянченко // Молодой ученый. – 2012. – № 10. – С. 256–261.
4. Анцыферова Л.И. Эпигенетическая концепция развития личности Э.Эриксона // Принцип развития в психологии / Отв. ред. Л.И. Анцыферова. – М. - 1978. - с. 212-242.
5. Белікова Ю.В. Емоційний профіль лідера. / Ю.В. Белікова //Соціальна психологія. – 2012. - № 2. – С. 7 – 14.
6. Бендас Т.В. Психология лидерства: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2009. – 431 с.
7. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды /под ред. Д.И. Фельдштейна. — 3-е изд. — М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. — 352 с.
8. Большой толковый психологический словарь / [под ред. А.С. Ребера]. - М.: Вече-АСТ, 2000. - 406 с.
9. Вознюк Ю.С. Психологические особенности формирования и утверждения личности юношеского возраста // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. LVI-LVII междунар. науч.-практ. конф. № 9-10(56). – Новосибирск: СибАК, 2015. – с.52 – 58.
10. Волківська Д. А. Сучасні підходи до визначення лідера / Д.А. Волківська // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер. : Педагогічні науки. - 2014. - Вип. 115. - С. 45-47
11. Волков Б.С. Психология подростка - М.: Изд. Педагогическое общество России, 2001. – 160 с.

12. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский; редкол.: А.В. Запорожец (гл. ред.). – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4: Детская психология /под ред. и послесл. Д.Б. Эльконина. – 432 с.
13. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман. – М.: АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2009. – 487 с.
14. Гуменюк О.Г. Теоретико-методологічний аналіз особистісних теорій лідерства / О.Г. Гуменюк // Scientific journal “ScienceRise. – № 10/1(27), 2016 – с. 30 – 36.
15. Даль В.И. Толковый словарь русского языка / В.И. Даль. - М.: Эксмо, 2011
16. Дубовская Е.М. Влияние лидера на сверстников в юношеских группах: автореф. дисс. канд. псих. наук / Е.М. Дубовская - Москва, 1984.– 200 с.
17. Ермолаева М. В. Психология развития: Методическое пособие для студентов заочной и дистанционной форм обучения, 2003 – с. 28 – 35.
18. Жизномирская О.Я. Особенности построения жизненных планов на будущее и самоутверждения личности в период взросления / О.Я. Жизномирська//Молодежь и рынок.- № 8 (31).— Август, 2007.— с. 118 -122.
19. Забродский Н.Н. Возрастная психология: Учеб. пособие - 2-е изд., перераб. и доп. - К.: МАУП, 2002. - 104 с.
20. История зарубежной психологии. 30-60-е годы XX века: Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. М., 1986. С. 232-293.
21. История психологии XX в.: Хрестоматия для высшей школы / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. М.; Екатеринбург, 2002. – 512 с.
22. Каменєва К.Л. Формування лідерських якостей в юнацькому віці / К.Л. Каменєва // Педагогічні науки: зб. наук. пр. Вип. 59 - Херсон: ХДУ, 2011 - с.169 – 174.
23. Карделл Ф. Психотерапия и лидерство. / Ф.Карделл. - СПб.: Речь, 2000. – 234 с.
24. Карелин А.А. Большая энциклопедия психологических тестов / А.А.Карелин. - М.: Эксмо, 2007. – 416 с.

25. Ковалевич А.С. Гендерные особенности проявления лидерства в юношеском возрасте / А.С. Ковалевич // Сборник научных статей студентов, магистрантов, аспирантов. Вып. 16 / сост. С.В. Анцух; под общ. ред. В.Г. Шадурского. – Минск: Четыре четверти, 2016. – С. 311–313.
26. Колпаков В. Лідерство – фактор суспільного розвитку / В. Колпаков, О. Анісімов // Персонал. Журнал інтелектуальної еліти. – 2005. – Вип. 9. – С. 66–73.
27. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1989. - 255 с.
28. Кон И.С. Психология подростка. / И.С. Кон. - Москва: Просвещение, 1980. – 260 с.
29. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С. Кон. — М.: Политиздат, 1978. — 367 с.
30. Кононова Т.А. Юношеский возраст как благоприятный период для развития лидерских качеств студентов / Т.А. Кононова // Инновационные процессы в образовании: стратегия, теория и практика развития: матер. VI Всерос. науч.-практ. конф. – Екатеринбург, 2013. – Т. 1. – С. 47.
31. Кричевский Р. Л. Психология лідерства: учебное пособие / Р. Л. Кричевский. - М.: Статут, 2007. - 541 с.
32. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие. / И.Ю. Кулагина, В.Н. Колюцкий. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 464 с.
33. Маркеева М. В., Исайчева А. В. Психологическая помощь подросткам по развитию лидерских качеств в условиях общеобразовательной школы // Молодой ученый. — 2014. — №21.1. — С. 109-111.
34. Маркова М.Ю. Развитие лидерских качеств и организаторских способностей в детском общественном объединении. - М.: Изд. Просвещение, 1998. – 355 с.
35. Менегетти А. Психология лидера. / А.Менегетти.— М: ННБФ «Онтопсихология», 2004. - 256 с.

36. Мороз В. Організаційно-педагогічні умови формування лідерських якостей студентів вищих навчальних закладів в процесі діяльності органів самоврядування. / дис. канд. пед. наук 13.00.07 / В. Мороз. – Старобільськ. – 2015. – 305 с.
37. Морозов А.В. Деловая психология. Курс лекций: [учебник для высших и средних спец. учебных заведений] / А.В. Морозов. - СПб.: Издательство Союз, 2000. - 576 с.
38. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития. М., 2012. – 608 с.
39. Мясищев В.Н. Проблема отношений человека и ее место в психологии / В.Н. Мясищев. //Хрестоматия по психологии. / под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987. – С. 146-152.
40. Основы педагогики и психологии высшей школы / Под ред. А.В.Петровского. - М., 1986. – 296 с.
41. Павелков Р.В. Возрастная психология: учеб. [для студ. высш. учеб. зав.] / Р.В. Павелков. — К.: Кондор, 2011. — 468 с.
42. Парыгин Б.Д., Кузьмин Е. С. Основы социально-психологической теории. - М., 1971. – 416 с.
43. Полещук Ю.А. Професійна спрямованість учнів в учбових закладах нового типу / Ю.А. Полещук. // Психологія. – №3, 2000. – С. 14-27.
44. Психология развития: Учебное пособие / А. К. Болотова и О.Н. Молчанова. // под ред. А. К. Болотовой и О. Н. Молчановой. – М: ЧеРо, 2005. – 524 с.
45. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Филип Райс ; [пер. с англ. Н. Мальгиной и др.]. - СПб. : Питер, 2000. - 624 с.
46. Романовський О.Г. Особистість сучасного керівника в аспекті теорії духовного лідерства / О.Г.Романовський, Н.В.Середа // Теорія і практика управління соціальними системами. - № 3, 2013. - С. 20-27.
47. Савчин М.В. Возрастная психология: Учеб. пос. / В. Савчин, Л.П. Василенко. — К.: Академвидав, 2006. — 360 с.

48. Садохіна К.С. Психолого-педагогічні умови формування лідерських якостей підлітків. / К.С. Садохіна //Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 9. – С. 439 – 448.
49. Сапогова Е.Е. Психология развития человека. - М.: Аспект пресс, 2001 - 460 с.
50. Скрипниченко О.В. Возрастная и педагогическая психология: Навч.посібник / [О.В. Скрипниченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднийчук и др.] — К.: Просвещение, 2001. — 416 с.
51. Степанов О.М. Психологическая энциклопедия / Автор-составитель О.М. Степанов. — К.: «Академвидав», 2006. — 424 с.
52. Стогдилл Р.М. Лидерство и структура управления персоналом / Р.М. Строгдилл. – М.: Норд-Вест, 2000. – 224 с.
53. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – СПб.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284с.
54. Сушик Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді / Н. Сушик // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки.- 2013. - № 7. - С. 110-115.
55. Теоретичні основи вивчення феномену лідерства у старшому юнацькому віці / Н.В. Підбуцька // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2010. - № 4. - С. 26-35.
56. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Н.М. Токарева, А.В.Шамне. – Київ, 2017. – 548 с.
57. Турищева Л.В. Настольная книга школьного психолога : навч.-метод. посіб. для учителя. / Л. В. Туріщева. - Х. : Вид. група "Основа" : "Триада+", 2008. - 256 с.
58. Уманский А.Л. Педагогическое сопровождение детского лидерства : дис. ...доктора пед. наук :13.00.01 / Уманский Александр Львович. – Кострома, 2004. – 318.

59. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников / Л.И. Уманский. – М.: Просвещение, 1980. – 160 с.
60. Усова Е.Б. Возрастная психология. / Е.Б. Усова. – Мн.: Изд-во МИУ, 2009. – 56 с.
61. Фетискин Н.Т., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. / Н.Т.Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. - М.: Изд-во института психотерапии, 2001. -490 с.
62. Филонович С.Р. Лидерство и практические навыки менеджера: 17-модульная программа для менеджеров "Управление развитием организации" / С.Р. Филонович. - М.: ИНФРА-М, 1999. - Модуль 9. - 328 с.
63. Формирование личности старшеклассника / Под ред. И.В.Дубровиной - М.: Пресс, 1989. - 137 с.
64. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И.Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 153 с.
65. Шпрангер Э. Два вида психологии // Хрестоматия по истории психологии / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. М., 1980. С. 286-300.
66. Шумська Л.І. Сучасне студентство: вікові і соціально-психологічні особливості /Л.І. Шумська. //Психологія. – №3, 2000. – С. 3-11.
67. Ягоднікова В. Виховання лідерів. / В. Ягоднікова //Виховна робота в школі. – 2009. – № 10. – С. 2 – 36.
68. Якушко Н.О. Теоретичні засади дослідження лідерства у вітчизняній та зарубіжній управлінській науці / Н.О. Якушко // Державне управління. – 2018. - № 1. – С. 25 – 30.